

JULIA BEDNARSKA
(UNIWERSYTET JAGIELLOŃSKI)
ORCID: 0009-0003-7946-3795

WSPÓLNE CZY ODDZIELNE? MIĘDZYRELIGIJNE MIEJSCA PIELGRZYMKOWE W LIBANIE JAKO PRZYKŁAD NIEOCZYWISTYCH RELACJI SPOŁECZNYCH NA BLISKIM WSCHODZIE

Streszczenie. Wyznawcy wielu religii o bliskowschodnim rodowodzie od wieków pielgrzymują do miejsc uznawanych za święte przez wspólnotę, do której należą. Jednakże w świecie arabskim, a szczególnie na Bliskim Wschodzie, ukształtował się wyjątkowy rodzaj sanktuariów odwiedzanych przez wiernych należących do kilku różnych grup religijnych i wyznaniowych. Istnienie miejsc międzyreligijnego kultu obrazuje interesujący wymiar złożonych relacji społecznych na Bliskim Wschodzie, gdzie granice między sposobami przeżywania religijności przez osoby należące do różnych wspólnot wydają się nieraz tracić na wyrazistości. Artykuł przybliży proces powstawania oraz funkcjonowania międzyreligijnych miejsc pielgrzymkowych na przykładzie Libanu, a także ich typologię oraz wspólne i odrębne rytuały wykonywane przez wiernych różnych konfesji. Wskazuje również na wpływ, jaki wywarły przemiany polityczne i społeczne w ostatnich dekadach na omawiane miejsca kultu. W artykule zarysowana jest także rola, jaką te sanktuaria mogą pełnić jako przestrzenie spotkania z Innym i propagowania idei koegzystencji różnych libańskich konfesji. Liban stanowi szczególną przestrzeń kontaktów międzyreligijnych przyczyniających się do pojawiania się na przestrzeni dziejów licznych sanktuariów tego typu. W społeczeństwie tego kraju ukształtowały się współdzielone przekonania, dotyczące uświęconego charakteru tych samych miejsc oraz wiara w skuteczne wstawiennictwo świętych postaci wywodzących się z różnych, choć powiązanych ze sobą, tradycji religii monoteistycznych. Mimo że wierni nie wyzbywają się swojej odrębnej tożsamości religijnej, istnieje liczny zbiór identycznych rytuałów, wykonywanych w trakcie pielgrzymek przez wyznawców różnych religii. Oprócz nich podejmowane są także praktyki charakterystyczne tylko dla jednej grupy. Z jednej strony międzyreligijne miejsca kultu stanowią potencjalne przestrzenie rozwijania dialogu narodowego w libańskim społeczeństwie, z drugiej strony, z różnych względów,

wywołują krytykę niektórych grup i przywódców religijnych, a dynamiczne procesy społeczne i politycznie silnie wpływają na funkcjonowanie międzyreligijnych sanktuariów, zarówno negatywnie jak i pozytywnie. Losy owych miejsc pielgrzymkowych obrazują wielokierunkowość tych procesów zachodzących w Libanie w przeszłości oraz obecnie.

Słowa kluczowe: międzyreligijne sanktuaria, pielgrzymka, Liban, relacje międzyreligijne, dialog narodowy

1. Wstęp

Miejsca kultu przyciągające wyznawców różnych religii można odnaleźć w wielu regionach świata. Nie inaczej jest w świecie arabskim. Międzyreligijne sanktuaria cieszą się popularnością zarówno na Bliskim Wschodzie: w Jordanii, na terenie Autonomii Palestyńskiej i Izraela, w Libanie, Syrii i Iraku, jak również w Egipcie, a do niedawna także w Magrebie. W rozważaniach nad zjawiskiem międzyreligijnych pielgrzymek w świecie arabskim szczególnie miejsce zajmuje Liban, którego terytorium jest niewielkie, a społeczeństwo niezwykle zróżnicowane pod względem religijnym. Wyjątkowo duża liczba międzyreligijnych sanktuariów uczyniła z tego państwa szczególną przestrzeń, gdzie wspólne dla kilku konfesji formy przeżywania religijności łączone są z fizycznym miejscem.

Zjawisko funkcjonowania międzyreligijnych miejsc pielgrzymkowych wciąż pozostaje stosunkowo nieznaną, a fakt istnienia sanktuariów, w których obok siebie modlą się wyznawcy islamu, chrześcijaństwa, religii druzyjskiej, a nawet judaizmu może w pierwszej chwili budzić co najmniej zdziwienie. Niniejsze opracowanie ma na celu przybliżenie czytelnikowi procesu powstawania, funkcjonowania oraz typologii tych sanktuariów, a także przebiegu międzykonfesyjnych pielgrzymek na przykładzie Libanu. Podjęta zostanie próba dowiedzenia, że ukształtowały się tam rytuały wykonywane w trakcie pielgrzymek, które można określić mianem „wspólnych” dla wyznawców różnych religii. Artykuł ma także na celu odpowiedź na pytanie, w jakim stopniu można mówić o „międzyreligijnym” charakterze niektórych libańskich miejsc kultu. Zarysowany zostanie wpływ, jaki na funkcjonowanie międzyreligijnych miejsc pielgrzymkowych wywarły przemiany społeczne i polityczne ostatnich dekad, takie jak wojna domowa, wkroczenie wojsk izraelskich do Libanu czy migracje. Wspomniana zostanie również rola, jaką pełnią te sanktuaria w procesie pojednania narodowego oraz popularyzowania idei koegzystencji (ar. *'al-'iyš 'al-muštarak*).

Warto wyraźnie zaznaczyć, że określenie „międzyreligijne”, stosowane w treści artykułu do opisu wybranych miejsc kultu w świecie arabskim, wskazuje wyłącznie na fakt odwiedzania ich przez wyznawców innych kon-

fesji niż wspólnota nimi zarządzająca. To uogólnienie zostało zastosowane ze względów praktycznych i nie oznacza hybrydowego charakteru religijnego sanktuariów. W pracy zastosowano zapis ISO terminów arabskich, które nie są używane w języku polskim.

2. Stan badań

Funkcjonowanie międzyreligijnych miejsc pielgrzymkowych w świecie arabskim zwraca uwagę badaczy od niemal stu lat. Istniejące opracowania dotyczą jednak wybranych społeczności i regionów. Dotychczas nie powstała przekrojowa analiza, badająca międzyreligijne praktyki we wszystkich regionach świata arabskiego lub Bliskiego Wschodu.

Najliczniejsze prace podejmujące to zagadnienie dotyczą Magrebu i wielowiekowej tradycji pielgrzymek wyznawców islamu i judaizmu do grobów postaci otaczanych szacunkiem i czcią¹. Należy tu wymienić pracę Voinot² dotyczącą Maroka, opracowania Dermenghema³ na temat Algierii czy M'Halli⁴ o Tunezji. Interesujące spojrzenie na genezę przejawów kultu wspólnych dla wyznawców różnych religii na terenie basenu Morza Śródziemnego można znaleźć u Albery⁵. Zaproponował on ogólne spojrzenie na to zjawisko, nie dokonując jednak jego szczegółowej charakterystyki w opisywanym, rozległym regionie. Rzeczywistość bliskowschodnia została przeanalizowana częściowo. Na początku XX w. Canaan⁶, wybitny badacz palestyńskiego folkloru, opisywał rytuały religijne chrześcijan pielgrzymujących do muzułmańskich sanktuariów na terenie Brytyjskiego Mandatu Palestyny. U Landrona⁷ odnaleźć można przykłady wspólnych praktyk religijnych irackich nestoriańskich chrześcijan oraz muzułmanów. Badania dotyczące współczesnej rzeczywistości libańskiej wciąż są nieliczne i nie wyczerpują tego zagadnienia. Powstanie i funkcjonowanie międzyreligijnych miejsc pielgrzymkowych oraz przebiegu pielgrzymek w wybranych sanktuariach w Libanie opisywały

¹ Ten ruch pielgrzymkowy niemal całkowicie zaniknął po powstaniu państwa Izrael w 1948 r. w związku z emigracją wyznawców judaizmu z terenów Magrebu. D. Albera, „*Why Are You Mixing what Cannot be Mixed?*”. *Shared Devotions in the Monotheisms*, „*History and Anthropology*” 2008, t. 19, nr 1, s. 44.

² L. Voinot, *Pèlerinages judéo-musulmans du Maroc*, Paris 1948.

³ E. Dermenghem, *Le culte des saints dans l'islam maghrébin*, Paris 1954.

⁴ M. M'Halla, *Culte des saints et culte extatique en islam maghrébin*, [w:] *L'autorité des saints. Perspectives historiques et socio-anthropologiques en Méditerranée occidentale*, red. M. Kerrou, Paris 1998, s. 121–131.

⁵ D. Albera, „*Why Are You...*”, s. 37–59.

⁶ T. Canaan, *Mohammedan Saints and Sanctuaries in Palestine*, London 1927.

⁷ B. Landron, *Chrétiens et Musulmans en Iraq: Attitudes Nestoriennes vis-à-vis de l'Islam*, Paris 1994.

dotychczas Kassatly⁸, Aubin-Boltanski⁹ oraz Farra-Haddad¹⁰. Na polskiej scenie naukowej nie powstały jeszcze opracowania skupiające się na miejscach kultu przyciągających wyznawców różnych religii w świecie arabskim.

Ponieważ popularność międzyreligijnych sanktuariów na Bliskim Wschodzie nie słabnie, a dynamiczne przemiany społeczno-polityczne wpływają na ich charakter, wciąż istnieje potrzeba prowadzenia przekrojowych badań na temat funkcjonowania tych miejsc. Nowe analizy dotyczące współczesnej rzeczywistości libańskiej mogłyby dostarczyć w tym kontekście cennej i wielowymiarowej perspektywy. Wpływ, jaki na międzyreligijne miejsca pielgrzymkowe wywarły wojna domowa w Libanie, trwający kryzys polityczno-gospodarczy czy przyjęcie przez to państwo znacznej liczby uchodźców z Syrii również nie został wystarczająco przeanalizowany. Równie interesującym zagadnieniem, o którym w swojej pracy wspomniała Farra-Haddad¹¹, jest pytanie o rzeczywistą rolę, jaką odgrywają międzyreligijne miejsca pielgrzymkowe w kształtowaniu relacji w zróżnicowanym społeczeństwie Libanu. Wymaga ono pogłębionych badań w kontekście dynamicznie zmieniającej się libańskiej rzeczywistości.

3. Tradycja pielgrzymek na Bliskim Wschodzie i w Libanie

Pielgrzymka (ar. *ziyāra*) była, i pozostaje, popularną praktyką w wielu religiach wywodzących się z terenów Bliskiego Wschodu. Od wieków mieszkańcy całego regionu pielgrzymują do miejsc świętych ciesząc się szczególnym prestiżem lub związanych z postaciami obecnymi w danej tradycji religijnej czy kulturowej. Zauważa się, że wiele z funkcjonujących obecnie sanktuariów ma antyczny rodowód, sięgający kilkuset, a nawet kilku tysięcy lat, pomimo zmieniającej się władzy politycznej czy religii dominującej w społeczeństwie regionu¹². Wydaje się zatem, że przekonania o możliwości otrzymania szczególnego błogosławieństwa (ar. *baraka*) w określonym miejscu

⁸ H. Kassatly, *Les récits de fondation des sanctuaires: passage transcommunautaire et ancrage territorial*, „Proche-Orient Chrétien” 2009, nr 59, s. 337–351.

⁹ E. Aubin-Boltanski, *Fondation d'un centre de pèlerinage au Liban. Notre-Dame de Béchouate*, „Archives de sciences sociales des religions” 2010, nr 151, s. 149–168.

¹⁰ N. Farra-Haddad, *Shared Rituals through ziyārāt in Lebanon: A Typology of Christian and Muslim Practices: Case Studies on Islam*, [w:] *Performing Religion: Actors, Contexts, and Texts. Case Studies on Islam*, red. I. Weinrich, Beyrouth 2017, s. 37–51; też, *Les pèlerinages votifs au Liban: chemins de rencontres des communautés religieuses*, [w:] *Les pèlerinages au Maghreb et au Moyen-Orient: Espaces publics, espaces du public*, red. S. Chiffolleau, A. Madœuf, Damas 2005, s. 379–395; też, *Sud Liban, Terre Sainte: des lieux de pèlerinages bibliques en quête de reconnaissance*, „Religion et territoire”, Beyrouth 2019, s. 177–199.

¹¹ N. Farra-Haddad, *Shared Rituals...*

¹² D. Albera, „Why Are You...”, s. 41–42.

często przekraczają granice religii. Motywacje podejmowania pielgrzymek są zazwyczaj podobne wśród członków różnych konfesji i koncentrują się wokół uniwersalnych ludzkich potrzeb oraz przeżywania religijności. Przede wszystkim wierni proszą o otrzymanie łask, takich jak uzdrowienie, oczyszczenie z grzechów, sukcesy zawodowe i osobiste, znalezienie męża czy żony, a wśród kobiet w świecie arabskim szczególnie popularne jest pielgrzymowanie w celu zaradzenia trudnościami w zająciu w ciąży¹³.

Dzisiejszy Liban stanowi wyjątkowo interesujący przedmiot badań nad międzyreligijnymi przejawami kultu z kilku względów. Po pierwsze, znajdują się tam bardzo liczne sanktuaria odwiedzane także przez wyznawców konfesji innych niż wspólnoty, które nimi zarządzają. Są to z jednej strony miejsca, w których tradycje judaizmu, chrześcijaństwa, islamu i religii druzyjskiej rozpoznają miejsca wydarzeń opisanych w świętych pismach tych religii¹⁴. Z drugiej strony zarówno na libańskich wsiach, jak i w miastach znajduje się wiele grobów świętych lub postaci otaczanych szacunkiem przez wyznawców różnych religii. Można zatem zaryzykować stwierdzenie, że geograficzna przestrzeń Libanu „nasycona” jest świętością. Po drugie, istnienie tak wielu miejsc kultu na tak niewielkim terytorium¹⁵ miało wpływ na wytworzenie się wspólnych przejawów religijności oraz popularność tych samych sanktuariów wśród wielu z osiemnastu konfesji obecnych w Libanie¹⁶. Co więcej, te same regiony zamieszkiwane są zwykle przez kilka wspólnot, tworząc wyjątkowo zróżnicowany „krajobraz” religijny, sprzyjający kontaktom międzykonfesyjnym, a jednocześnie nierzadko prowadzący do napięć i konfliktów. W tym miejscu warto przywołać dane liczbowe obrazujące tkankę religijną libańskiego społeczeństwa. Najliczniejszą grupę, około 68%, stanowią obecnie muzułmanie, po niemal połowie sunnici i szyici, obok niewielkich społeczności alawickich. Drugą co do liczebności grupą są chrześcijanie stanowiący 32% całego społeczeństwa, wśród nich największy odsetek to maronici, zaś 4,5% całej ludności Libanu to wyznawcy religii druzyjskiej¹⁷.

¹³ Tamże, s. 46; N. Farra-Haddad, *Shared Rituals...*, s. 43.

¹⁴ N. Farra-Haddad, *Sud Liban...*, s. 177–178.

¹⁵ Aby oddać skalę, warto zauważyć, że terytorium Libanu jest porównywalne z powierzchnią województwa świętokrzyskiego: Explore All Countries, Lebanon, Middle East, <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/lebanon> (dostęp: 8.05.2024); Świętokrzyskie w liczbach, <https://www.gov.pl/web/rdos-kielce/swietokrzyskie-w-liczbach> (dostęp: 8.05.2024).

¹⁶ L. Moukarzel, *Tourisme Religieux au Liban: stratégie pour un Développement Durable*, s. 235 [opublikowana rozprawa doktorska, Université Grenoble Alpes, Université Libanaise, 2019], https://theses.hal.science/tel-03368874/file/MOUKARZEL_2019_archivage.pdf (dostęp: 8.05.2024).

¹⁷ Dane na rok 2023, Explore All Countries, Lebanon, Middle East, <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/lebanon> (dostęp: 8.05.2024).

4. Dokąd pielgrzymują wierni? Typologia międzyreligijnych sanktuariów w Libanie

Wszystkie libańskie miejsca kultu wyznawców jednej religii, które na przestrzeni wieków stały się popularnymi celami pielgrzymek także członków innych konfesji, posiadają wspólną cechę charakterystyczną – są poświęcone osobom. To właśnie kult wyjątkowych postaci stał się *de facto* kamieniem węgielnym ukształtowania się międzyreligijnych miejsc pielgrzymkowych w Libanie.

4.1. Islam a kult świętych

Stosunek islamu do kultu świętych nie jest jednoznaczny, ponieważ różne odłamy tej religii cechują się odmiennym podejściem do tego zagadnienia. Zarówno kult postaci pojawiających się w świętych tekstach i historii islamu, jak i lokalnych mistrzów życia duchowego jest niezwykle ważnym elementem tradycji szyickiej. Z kolei wiele sunnickich ruchów, szczególnie salafickich, kategorycznie sprzeciwia się oddawaniu czci jakimkolwiek osobom poza Bogiem, uznając to za praktykę zakazaną (ar. *harām*) i sprzeczną z wiarą w jedynobóstwo (ar. *tawḥīd*)¹⁸. Również w Libanie niektórzy uczeni muzułmańscy uznają wybrane rytuały wykonywane w czasie pielgrzymek za nieodpowiednie, gdyż kojarzą się z innymi tradycjami religijnymi. Dotyczy to m.in. zapalania świeczek, które jest powszechne w chrześcijańskich sanktuariach¹⁹. Jednakże od wieków w wielu regionach świata arabskiego istnieją sunnickie sanktuaria, poświęcone niezwykłym postaciom, a wśród licznej grupy libańskich sunnitów istnieje przekonanie o istnieniu możliwości otrzymania błogosławieństwa dzięki pomocy „przyjaciół Boga” (ar. *wālī ‘Allah*), mimo iż wykracza to poza granice doktrynalne. Może to świadczyć o funkcjonującej wśród społeczności sunnickiej rozbieżności między tym, co nazywa się „wielką religią” a „małą tradycją”²⁰ lub podejściem przywódców religijnych a podejściem „pragmatycznym i lokalnym” wobec praktyk religijnych, o których wspomina Albera²¹.

¹⁸ G. Stauth, S. Schielke, *Introduction*, „Dimension of Locality: Muslim Saints, their Place and Space. Yearbook of the Sociology of Islam” 2008, nr 8, s. 7–24.

¹⁹ N. Farra-Haddad, *Shared Rituals...*, s. 42.

²⁰ *Tamże*, s. 38. Za: E. Gellner, *Saints of the Atlas*, London 1969.

²¹ D. Albera, „*Why Are You...*”, s. 39. Za: R.M. Hayden, *Antagonistic Tolerance: Competitive Sharing of Religions Sites in South Asia and Balkans*, „Current Anthropology” 2002, t. 43, nr 2, s. 205–231.

4.2. Typologia międzyreligijnych sanktuariów w Libanie

Celami międzyreligijnych pielgrzymek są zazwyczaj większe lub mniejsze ośrodki kultu religijnego, np. klasztory, meczety, madrasy, czyli szkoły korańskie, lub groby świętych i postaci otaczanych szacunkiem, zwane *darā'ih*. Muzułmańskie miejsca kultu zazwyczaj określa się arabskimi terminami *maqām* i *mazār*, z których pierwszy jest najszerszy znaczeniowo i można go tłumaczyć jako sanktuarium, często będące miejscem pochówku świętego. Z kolei *mazār* to zwykle mniejsze sanktuarium, które nie zawsze jest związane z konkretną postacią²². Na terenie wielu z tych miejsc kultu w Libanie znajdują się źródła wody, drzewa i kamienie, którym przypisywane jest cudowne i uzdrawiające działanie. Wykształciły się także powiązane z nimi rytuały, które jednak nie są wyrazem czci wobec samego przedmiotu czy elementu przyrody, ale wiary w błogosławieństwo, którego te są przekaźnikami²³.

Ze względu na stosunek różnych libańskich konfesji do świętych postaci Farra-Haddad²⁴ wyróżnia dwa typy międzyreligijnych sanktuariów. Pierwszy rodzaj to miejsca kultu osób uznawanych przez kilka tradycji religijnych, zaś w sanktuariach drugiego rodzaju czci się postaci charakterystyczne wyłącznie dla jednej religii. Pierwszy typ to miejsca poświęcone przede wszystkim prorokom oraz świętobliwym mężczyznom i kobietom, którzy pojawiają się w świętych pismach judaizmu, chrześcijaństwa, islamu, a czasem także religii druzyjskiej. Spośród nich szczególną czcią w Libanie otaczani są m.in. Noe/Nouh, Jozue/Yousha, Elias/Ilyas, Hiob/Ayyoub czy Maryja/Maryam²⁵. Warto jednak zaznaczyć, że ze względu na różnice doktrynalne, odmienne rozumienie roli tych postaci czy nawet różniące się informacje biograficzne nie należy traktować tych osób jako tożsamy, mimo podobieństw oraz pojawiania się w kilku tradycjach religijnych. Wciąż jednak postaci te stanowią wspólny punkt odniesienia do kształtowania się międzyreligijnych pielgrzymek. Spośród licznych przykładów miejsc międzyreligijnego kultu w Libanie można przywołać sanktuaria muzulmańskie, w których czczeni są m.in. Nabi Yousha (Jozue) na północy Trypolisu,

²² N. Farra-Haddad, *Shared Rituals...*, s. 37; H. Kassatly, *Les récits de fondation des sanctuaires...*, s. 337.

²³ A. Dafni, *On the Typology and the Worship Status of Sacred Trees with a Special Reference to the Middle East*, „Ethnobiology Ethnomedicine” 2006, nr 2, s. 1, <https://ethnobiomed.biomedcentral.com/articles/10.1186/1746-4269-2-26> (dostęp: 8.05.2024).

²⁴ N. Farra-Haddad, *Les pèlerinages...*, s. 381–382.

²⁵ Pierwszy zapis to imię postaci w tradycji chrześcijańskiej. Drugi zapis oznacza postać obecną w tradycji muzulmańskiej, w przypadku której istnieje duże podobieństwo do tej pierwszej. Nie należy jednak bezpośrednio utożsamiać jej z pierwszą, co zostało wyjaśnione w późniejszej części artykułu. Zastosowano zapis imion najczęściej używany w Libanie.

Nabi Nouh (Noe) w Karak, Nabi Youssef (Józef) w Haytla, a także druzyjskie poświęcone Nabi Ayyoubowi (Hiobowi) w Niha²⁶.

Wśród tych „wspólnych” dla kilku religii postaci wyjątkowe miejsce zajmuje Maryja/Maryam, która otaczana jest czią przez chrześcijan i muzułmanów na całym świecie. Rola Maryi/Maryam w obu religiach to zagadnienie bardzo interesujące i szerokie. Warto wspomnieć choćby o tym, iż Maryja jest dla chrześcijan pocztą bez grzechu matką Syna Bożego, Chrystusa, zaś Maryam to dla muzułmanów matka proroka Isy, szczególnie wybrana przez Boga i jedyna kobieta wymieniona z imienia w Koranie. Dla wyznawców obu religii, a także dla druzów, jest ona wzorem ufności wobec Boga oraz skuteczną wstawienniczką, dzięki której modlący się mogą otrzymać wiele łask. W Libanie sanktuaria maryjne są bardzo liczne, a pielgrzymki do nich cieszą się popularnością nie tylko wśród lokalnej społeczności, ale i chrześcijan, i muzułmanów z innych regionów świata²⁷. Najważniejsze z nich, *nota bene* należące do chrześcijan, znajdują się w Harissie oraz w niewielkiej wiosce Bechouate, w której w 2004 r. miało miejsce objawienie. Kilkuletni chłopiec, sunnita z Jordanii, który razem ze swoją rodziną odwiedzał sanktuarium, zauważył, że figura Maryi porusza się. Niespodziewanie wypowiedział też modlitwę, której słowa pełne czci do Maryi zaskoczyły towarzyszących mu opiekunów. W następstwie tego objawienia liczba pielgrzymów przybywających do Bechouate z Libanu oraz z zagranicy wzrosła w kolejnym roku do pół miliona, co stanowi około 10% całej ludności Libanu²⁸. Te dane obrazują skalę popularności największych miejsc pielgrzymkowych w Libanie nie tylko wśród mieszkańców kraju, ale i chrześcijan, i muzułmanów przybywających z innych części świata, by odwiedzić sanktuaria słynące z dokonujących się w nich cudów²⁹.

Drugą postacią, której kult cieszy się popularnością porównywalną do Maryi/Maryam, zarówno w Libanie, jak i na całym Bliskim Wschodzie i w Azji Środkowej, jest Al-Khadir³⁰. Często utożsamia się go ze św. Jerzym, a czasem z Eliaszem. Postać ta funkcjonuje w kulturach Bliskiego Wschodu jako swego rodzaju „amalgamat” łączący elementy islamu, chrześcijaństwa i judaizmu. Mimo że w Koranie nie pojawia się imię Al-Khadira, to tradycja muzułmań-

²⁶ L. Moukarzel, *Tourisme Religieux au Liban...*, s. 182; N. Farra-Haddad, *Shared Rituals...*, s. 48.

²⁷ D. Albera, *La Vierge et l'islam. Mélange de civilisations en Méditerranée*, „Le Débat” 2005, nr 137, s. 136–137; D. Albera, „Why Are You...”, s. 48; E. Aubin-Boltanski, *Fondation d'un centre de pèlerinage au Liban...*, s. 149–150.

²⁸ Dane na rok 2023, Explore All Countries, Lebanon, Middle East, (dostęp: 8.05.2024).

²⁹ D. Albera, „Why Are You...”, s. 49; E. Aubin-Boltanski, *Fondation d'un centre de pèlerinage au Liban...*, s. 149.

³⁰ Występuje wiele wariantów zapisu jego imienia, np. Khidr, Khader, Hadir, Hizir, 'āl-Hādir.

ska rozpoznaje go w obdarzonym wiedzą Słudze Boga, który towarzyszył prorokowi Musie (Mojżeszowi) w zdobywaniu mądrości³¹. Postać ta wymyka się jednoznaczному zaklasyfikowaniu, ponieważ w zbiorowej świadomości mieszkańców Bliskiego Wschodu mędrzec ten jest często identyfikowany z chrześcijańskim męczennikiem św. Jerzym. Był to rzymski żołnierz, żyjący w III w., który przedstawiany jest na ikonach jako rycerz na koniu zabijający włócznią smoka³². Ten chrześcijański męczennik jest niezwykle popularny wśród chrześcijan i muzułmanów na Bliskim Wschodzie, a święta w sanktuariach, którym patronuje, przyciągają rzesze pielgrzymów. W Libanie niektóre miejsca jego kultu noszą obie nazwy jako miejsca kultu św. Jerzego Al-Khadira, inne tylko jedną z nich³³.

Oprócz międzyreligijnych miejsc pielgrzymkowych, poświęconych postaciom ze świętych ksiąg kilku libańskich konfesji, wyróżnia się także drugi typ sanktuariów, które związane są z kultem postaci pochodzących z jednej tradycji religijnej, a otaczanej szacunkiem także przez inne wspólnoty. Są to z jednej strony święci znani na całym Bliskim Wschodzie, a czasem i na świecie. Wśród nich wymienić można chrześcijańskie sanktuaria św. Szarbela w Annai, św. Rafki w Jrabcie czy muzułmańskie Nabi Najjoum w Dolinie Bekaa³⁴. Z drugiej strony patronami sanktuariów bywają także postacie czczone wyłącznie lokalnie, jak np. druzyjka Sitt Chehwané³⁵ w Houch El Saalouk. W przypadku Sitt Chehwané zaobserwować można interesującą i prawdopodobnie nieprzypadkową zbieżność między biografią jej oraz chrześcijańskiej świętej Mariny, dobrze znanej w Libanie. Obie kobiety ze względu na ograniczenia narzucane kobietom przez społeczeństwo miały żyć w przebraniu mężczyzn do momentu, gdy nie zostały oskarżone o uwiedzenie niezamężnej kobiety i zmuszone do opieki nad dzieckiem urodzonym z rzekomego związku. Nie ujawniły jednak swojej tożsamości, umierając na wygnaniu, a życiu obu z nich miały towarzyszyć niemal identyczne cuda³⁶. Podobieństwo między tymi postaciami może być przykładem tego, co Albera³⁷ nazwał „porowatością” religii monoteistycznych, która ujawnić się może w warunkach, gdy ich wyznawcy utrzymują ze sobą kontakty społeczne i żyją na tym samym terytorium, szczególnie niewielkim w przypadku Libanu.

³¹ Koran 18:65–82, tłum. J. Bielawski, Warszawa 1986; D. Albera, „*Why Are You...*”, s. 48.

³² H. Kassatly, *Les récits de fondation des sanctuaires...*, s. 349; D. Albera, „*Why Are You...*”, s. 48.

³³ N. Farra-Haddad, *Shared Rituals...*, s. 40.

³⁴ *Tamże*, s. 46, 48.

³⁵ Występuje także zapis Sitt Chaawana.

³⁶ H. Kassatly, *Les récits de fondation des sanctuaires...*, s. 337–342.

³⁷ D. Albera, „*Why Are You...*”, s. 43.

5. Przebieg pielgrzymki. Wspólne i oddzielne rytuały wyznawców różnych religii

Złożoność zjawiska międzyreligijnych pielgrzymek ujawnia się w charakterze rytuałów podejmowanych przez wiernych pochodzących z różnych wspólnot religijnych. Zauważa się bowiem, że niektóre praktyki wykonywane są zarówno przez chrześcijan, muzułmanów, jak i druzów, inne zaś pozostają charakterystyczne wyłącznie dla jednej z tych grup. Jak pisze Farra-Haddad³⁸, wiele ze współdzielonych rytuałów powiązana jest bardziej z danym sanktuarium, w którym popularne są wybrane przejawy kultu, niż z grupą religijną. Jednakże rozpowszechnienie tych samych praktyk nie oznacza, że pielgrzymi porzucają swoją tożsamość religijną na czas podróży. Świadczy to raczej o istnieniu wspólnej wiary w moc tych samych czynności, wykonywanych w tym samym miejscu wobec jednej osoby świętej. Nie powstaje zatem żadnego rodzaju międzyreligijna, wspólnotowa praktyka *sensu stricto*. Raczej, jak pisze Aubin-Boltanski, identyczne rytuały są wykonywane na poziomie indywidualnym przez przedstawicieli różnych grup religijnych³⁹.

Centralnym i wspólnym dla wszystkich odwiedzających punktem pielgrzymki jest złożenie ślubu (ar. *naḍr*) wobec patrona sanktuarium. Jest to pewnego rodzaju umowa zawierana przez człowieka ze świętym, polegająca na zobowiązaniu się do wykonania określonej czynności, by w zamian otrzymać błogosławieństwo lub łaskę dzięki pomocy świętego. Pielgrzym może dotrzymać swojej obietnicy przed otrzymaniem tego, o co prosił lub w następstwie, jako wyraz wdzięczności. Wypełnienie ślubu przybiera różnorodne formy: od przekazania darowizny pieniężnej lub rzeczowej dla sanktuarium czy ubogich, ufundowania odbudowy miejsca kultu, modlitwy, noszenia przez dłuższy czas ubrań w kolorze przypisanym danemu świętemu⁴⁰, aż po samo odbycie pielgrzymki i inne przejawy religijności, które wierny uzna za adekwatne względem swojej prośby. Po wypełnieniu przez pielgrzymia zobowiązania oraz spełnieniu jego prośby przez świętego, następuje rozwiązanie ślubu (ar. *fakk 'al-naḍr*)⁴¹.

Rytuały popularne wyłącznie wśród jednej grupy religijnej można podzielić na te o charakterze bardziej lub mniej „oficjalnym”. Wśród tych pierwszych są oczywiście praktyki powszechnie podejmowane przez wiernych danej religii we wszystkich regionach świata. W zależności od wspólnoty

³⁸ N. Farra-Haddad, *Shared Rituals...*, s. 40.

³⁹ E. Aubin-Boltanski, *Fondation d'un centre de pèlerinage au Liban...*, s. 151.

⁴⁰ Jest to praktyka popularna wyłącznie wśród chrześcijan i została szerzej opisana w dalszej części tego rozdziału.

⁴¹ H. Kassatly, *Les récits de fondation des sanctuaires...*, s. 338; D. Albera, „Why Are You...”, s. 44, 46; N. Farra-Haddad, *Shared Rituals...*, s. 39–41.

zarządzającej danym sanktuarium, w klasztorach i kościołach chrześcijanie uczestniczą we mszach świętych, nabożeństwach lub odmawiają charakterystyczne dla siebie modlitwy. Muzułmanie mogą z kolei np. wysłuchać chutby w meczecie poświęconym danej świątobliwej postaci.

Interesującą praktyką o charakterze mniej oficjalnym, popularną jedynie wśród chrześcijan, jest wspomniane już noszenie kostiumu wybranego świętego lub ubrań w symbolizującym go kolorze. Przykładowo, biało-niebieski strój oznacza cześć oddawaną Maryi, zielony z czerwonym pasem Eliaszowi, brązowy św. Franciszkowi. Jeśli rytuał ten stanowi część ślubu składanego przez pielgrzyma, to nosi on ów strój przez dłuższy czas, w każdym miejscu, do którego się udaje, także w pracy czy szkole⁴².

Typowo muzułmańską praktyką jest pozostawianie w sanktuarium kłódki symbolizującej złożony ślub i będącej przypomnieniem dla świętej postaci o prośbie pielgrzyma. Gdy wierny otrzyma łaskę, o którą zabiegał, zdejmuje kłódkę. Również ofiarowywanie soli jest popularne wyłącznie wśród muzułmanów, choć tradycja składania ofiar z soli na Bliskim Wschodzie sięga nawet epoki brązu⁴³.

Znacznie dłuższą listę tworzą wspólne rytuały, wykonywane w trakcie międzyreligijnych pielgrzymek zarówno przez chrześcijan, muzułmanów, jak i druzów. W zależności od sanktuarium oraz jego patrona wierni dokonują wyboru praktyk uznawanych za najbardziej „skuteczne”. Popularne jest przybywanie pieszo do miejsc kultu, które w Libanie często usytuowane są w niełatwo dostępnym terenie górzystym. Czasami wierni okrążają budynek, nagrobek świętego, kamień lub drzewo, którym przypisywane jest cudowne działanie⁴⁴. Może to przywodzić na myśl *ṭawāf*, czyli okrążanie Al-Kaby w Mekce właśnie podczas muzułmańskich pielgrzymek: hadżdżu lub umry. W niektórych sanktuariach zachęca się pielgrzymów do odmawiania specjalnej modlitwy do patrona miejsca. Wierni różnych konfesji zapalają świeczki, palą kadzidło, całują ściany świętego miejsca, ikony, rzeźby lub dotykają ich. Farra-Haddad zauważa, że gesty te angażują wszystkie zmysły wiernego, tworząc dzięki temu atmosferę pełnego zaangażowania w praktykę religijną⁴⁵. Na terenie niektórych sanktuariów, np. św. Jerzego w Sarbie, znajdują się źródła wody. Wierni wierzą w jej cudowne działanie, zarówno uzdrawiające, jak i zapewniające ludziom błogosławieństwo, dlatego w miejscach tego typu popularne są ablucje oraz picie uświęconej wody. Także niektórym kamieniom, tak jak tym w Bechouate czy maqam Nabi Youssef

⁴² N. Farra-Haddad, *Shared Rituals...*, s. 41.

⁴³ *Tamże*.

⁴⁴ *Tamże*, s. 40, 42, 47; N. Farra-Haddad, *Les pèlerinages...*, s. 386–388.

⁴⁵ N. Farra-Haddad, *Shared Rituals...*, s. 42.

w Haytli, przypisuje się podobne właściwości, a pielgrzymi praktykują tzw. suche ablucje, czyli dotykanie ciała tymi niedużymi kamieniami⁴⁶. W miejscach kultu Eliasza i św. Szarbela chrześcijanie i muzułmanie chętnie zakładają materiałowe pasy, często nasączone cudownym olejem, by zapewnić sobie uzdrowienie z chorób. Rolę podobną do tych zewnętrznych praktyk spełnia spożywanie „nośników” błogosławieństwa, takich jak woda, ziemia z terenu sanktuarium lub pobłogosławiony olej, którym nasącza się i czasem spożywa niewielkie kawałki materiału lub obrazki świętych. Wyjątkowo popularnym gestem wdzięczności względem świętej postaci za wysłuchanie próśb jest składanie wotów dziękczynnych, które, podobnie jak w przypadku ślubowania, mogą przyjmować różne formy. Oprócz ofiar finansowych i materialnych pielgrzymi pozostawiają w miejscach kultu przedmioty osobiste, niewielkie ikony, różańce, Koran lub Biblię, w zależności od wyznawanej religii, a coraz częściej także zdjęcia swoje lub bliskich, co jest oznaką zmieniającej się rzeczywistości współczesnego świata⁴⁷.

Można zauważyć, że wiele z powyższych rytuałów wykonywanych podczas pielgrzymek nosi znamiona charakteru ludowego. Co więcej, porady na temat wyboru „najskuteczniejszych” praktyk przekazywane są z pokolenia na pokolenie oraz, co istotne, między członkami różnych grup religijnych, tworząc pewną wspólnotę przekonań w libańskim społeczeństwie, która zachowuje wielowiekową ciągłość. Z drugiej strony, zdarza się, że niektórzy libańscy duchowni i przywódcy różnych konfesji krytycznie wyrażają się o przejawach kultu o charakterze mniej „oficjalnym”, określając je jako przesady⁴⁸.

6. Wpływ wydarzeń XX i XXI w. na międzyreligijne miejsca pielgrzymkowe w Libanie

W rzeczywistości libańskiej polityka i religia są nierozzerwalnie powiązane. Mimo że różne konfesje w Libanie od wieków łączy szacunek wobec tych samych postaci oraz wiara w ich skuteczne wstawiennictwo, to wpływ napięć, konfliktów i wojen między tymi grupami nie ominął miejsc międzyreligijnego kultu. Albera przytacza historię maronickiego sanktuarium maryjnego Saidet El Tallé w Deir al-Qamar, które było licznie odwiedzane przez druzów, aż do 1860 r. Wówczas druzowie zaatakowali maronicką wioskę i zabili mieszkańców, którzy schronili się w owym kościele, licząc, że podzielana z napastnikami cześć do Maryi uchroni ich przed śmiercią⁴⁹.

⁴⁶ *Tamże*, s. 40–48.

⁴⁷ *Tamże*, s. 43–45, 47.

⁴⁸ *Tamże*, s. 38.

⁴⁹ D. Albera, „*Why Are You...*”, s. 52. Za: J. Goudard, *La Sainte Vierge au Liban*, ed. 3, Beyrouth 1993, s. 57–64.

Oprócz zabicia chrześcijańskich mieszkańców druzowie zniszczyli także ikonę Maryi, przed którą wcześniej wykonywali praktyki religijne. Co interesujące, po kilku latach od tych wydarzeń druzyjski ruch pielgrzymkowy do tego sanktuarium zaczął się stopniowo odradzać. Z pewnością napięcia, i nierzadko brutalne, starcia między grupami religijnymi zakłócają funkcjonowanie międzyreligijnych miejsc pielgrzymkowych w Libanie. Jednakże na przykładzie Saidet El Tallé oraz innych z okresu wojny domowej można zauważyć, że międzyreligijny charakter miejsc kultu często powraca po dramatycznych wydarzeniach, choć nie dzieje się tak zawsze⁵⁰.

W czasie wojny domowej, która trwała w Libanie w latach 1975–1990, społeczeństwo uległo silnej polaryzacji zarówno według „linii” przebiegających między grupami religijnymi i wyznaniowymi, jak i wewnątrz nich. Fragmentaryzacja społeczeństwa oraz migracje związane z działaniami wojennymi wywarły silny wpływ na funkcjonowanie miejsc międzyreligijnego kultu w czasie wojny domowej. Wielu Libańczyków zostało pozbawionych dostępu do odwiedzanych wcześniej sanktuariów, a społeczności, które zostały zmuszone do opuszczenia swojej ziemi, utraciły terytorialną więź z sanktuariami o znaczeniu lokalnym⁵¹.

Los miejsc międzyreligijnego kultu bywał różny, niektóre zostały całkowicie lub częściowo zniszczone, inne niemal nietknięte. Przykładowo, z powodu bombardowania przez siły szyickie zniszczeniu uległo w większości maronickie miasto i centrum kultu w Deir al-Ahmar. Z drugiej strony, choć mnisi z klasztoru przy sanktuarium św. Jerzego w Ras al-Matn zostali zmuszeni do jego opuszczenia na okres kilku lat, a sam obiekt został ograbiony, to napastnicy nie zdecydowali się na zniszczenie ikon przedstawiających patrona miejsca⁵². Słynne dziś Bechouate także było celem ostrzału sił mużulmańskich w 1976 r., podczas którego mieszkańcy mieli dostrzec Maryję odpierającą pociski lecące w kierunku wioski⁵³. Trudno jest jednak określić, w jakim stopniu szacunek do danej świętej postaci wpływał na decyzję o zniszczeniu lub oszczędzeniu danego sanktuarium przez zbrojne oddziały, należące do innej grupy religijnej.

Na południu Libanu aż do 1948 r. wyznawcy islamu i judaizmu z różnych części Bliskiego Wschodu chętnie pielgrzymowali do tych samych miejsc, takich jak sanktuarium w Sujud. Jednak z powodu konfliktu arabsko-izraelskiego oraz trwającego do dziś stanu wojny między Libanem i Izraelem Żydzi nie mają już możliwości odwiedzania tych świętych miejsc. W wyniku wkroczenia wojsk izraelskich do Libanu w latach osiemdziesiątych wiele

⁵⁰ L. Moukarzel, *Tourisme Religieux au Liban...*, s. 182–183.

⁵¹ H. Kassatly, *Les récits de fondation des sanctuaires...*, s. 350.

⁵² *Tamże*; E. Aubin-Boltanski, *Fondation d'un centre de pèlerinage au Liban...*, s. 155.

⁵³ E. Aubin-Boltanski, *Fondation d'un centre de pèlerinage au Liban...*, s. 160.

międzyreligijnych miejsc kultu zostało zniszczonych lub dostęp do nich był niemożliwy aż do wycofania się sił izraelskich w 2000 r. Wspomniane wydarzenia wpłynęły na zmiany w tkance religijnej południowego Libanu, doprowadzając do emigracji społeczności żydowskiej oraz zmniejszenia liczebności chrześcijańskiej. Wiele sanktuariów przyciągających wcześniej wyznawców różnych religii zmieniło charakter na niemal wyłącznie muzułmański. Również wzrost wpływów Hezbollahu w regionie zwiększa homogenizację grupy pielgrzymów, gdyż znajdujące się tam sanktuaria stały się miejscami pochówku i upamiętnienia szyickich bojowników tego ugrupowania, zabitych w walce z siłami Izraela⁵⁴. Z drugiej strony w innych częściach Libanu od początku XXI w. zauważa się proces jeszcze większej dywersyfikacji grup pielgrzymów. W związku z imigracją zarobkową mieszkańców Azji Południowo-Wschodniej do Libanu obecnie sanktuaria odwiedzane są także przez wyznawców buddyzmu, a zatem osoby wywodzące się z tradycji religijnej i kulturowej odmiennej od bliskowschodnich⁵⁵. Może to świadczyć o ciągłym przekazywaniu wewnątrz libańskiego społeczeństwa przekonania o uniwersalnym, uświęconym charakterze wybranych miejsc kultu.

7. Znaczenie międzyreligijnych miejsc pielgrzymkowych dla procesu pojednania narodowego w Libanie

Międzyreligijne sanktuaria są dla pielgrzymów przestrzenią spotkania z *sacrum*. Stanowią także przestrzeń spotkania z przedstawicielami innych konfesji, co, jak zauważa Farra-Haddad, sprzyja inicjowaniu i prowadzeniu dialogu⁵⁶. Ponieważ wydarzenia wojny domowej w Libanie silnie pogłębiły wrogość, nieufność i poczucie odrębności między różnymi grupami religijnymi, na przełomie XX i XXI w. uwidoczniła się nagła potrzeba podjęcia działań zmierzających do pojednania narodowego. W tych okolicznościach rozwinęły się idee dialogu (ar. *hiwār*) oraz koegzystencji (ar. *'al-'iyš 'al-mu-štarak*), a międzyreligijne miejsca pielgrzymkowe, które po zakończeniu działań wojennych zaczęły odzyskiwać popularność, stały się przestrzenią, w której możliwe jest urzeczywistnianie tych idei⁵⁷.

⁵⁴ C. Smaadal, *Sacred sites in Southern Lebanon are losing their value*, 2014, https://www.apollon.uio.no/english/articles/2014/4_libanon.html (dostęp: 8.05.2024).

⁵⁵ N. Farra-Haddad, *Les pèlerinages...*, s. 381; N. Farra-Haddad, *Shared Rituals...*, s. 38.

⁵⁶ N. Farra-Haddad, *Shared Rituals...*, s. 51.

⁵⁷ *Tamże*, s. 38; H. Kassatly, *Les récits de fondation des sanctuaires...*, s. 347; L. Moukarzel, *Tourisme Religieux au Liban...*, s. 182–183.

Wydaje się, że istnieje kilka poziomów międzykonfesyjnego dialogu, który ma szansę zaistnieć dzięki funkcjonowaniu tych miejsc pielgrzymkowych. Po pierwsze, przed podjęciem pielgrzymki następuje wymiana osobistych doświadczeń, zasłyszanych historii i porad dotyczących „skuteczności” praktyk religijnych pomiędzy wiernymi różnych grup religijnych. Po drugie, w czasie odwiedzin sanktuarium pielgrzymi mają także możliwość spotkania z Innym, doświadczenia indywidualnej modlitwy do tych samych świętych u boku wyznawców innych religii oraz dostrzeżenia wspólnych, uniwersalnych potrzeb, które motywują wiernych do podjęcia pielgrzymki. W ten sposób dystans wobec Innego może się zmniejszać. Także wyrażanie wdzięczności wobec patrona miejsca poprzez wsparcie materialne innej wspólnoty niż ta, do której pielgrzym przynależy, może budować pewien rodzaj osobistej więzi z danym sanktuarium i zapobiegać ewentualnym aktom agresji wobec tego miejsca w przyszłości.

Jednakże dwie wspomniane płaszczyzny spotkania istniały także przed libańską wojną domową. Nie zapobiegały również wcześniejszym lokalnym konfliktom między konfesjami. Wydaje się zatem, że aby międzyreligijne miejsca pielgrzymkowe mogły skuteczniej pełnić rolę w zapobieganiu eskalacji napięć międzyreligijnych oraz urzeczywistnianiu idei koegzystencji, konieczne są działania władz lokalnych i państwowych, a może także nieformalnych grup wpływu i organizacji pozarządowych. Wspólna troska o funkcjonowanie międzyreligijnych sanktuariów w zakresie logistyki czy utrzymania, jak również wyrażanie poparcia dla ich istnienia, mogą stworzyć realne przestrzenie współpracy. Przykładowo, zarówno lokalne, jak i najwyższe władze państwowe, zróżnicowane religijnie, zaangażowały się w rozbudowę infrastruktury wioski Bechouate oraz chrześcijańskiego sanktuarium, w którym Maryja w 2004 r. miała objawić się muzułmaninowi⁵⁸. Sanktuarium w Bechouate może być symbolem świadczącym o tym, że współistnienie, a nawet współpraca różnych grup religijnych są w Libanie możliwe. Z pewnością jednak wyzwania i kryzysy polityczne, ekonomiczne i społeczne, z jakimi boryka się obecnie Liban, znacznie utrudniają współdziałanie władz lokalnych czy państwowych oraz rozwój międzyreligijnych miejsc pielgrzymkowych na poziomie innym niż oddolny. Również niechęć niektórych grup wpływu i liderów religijnych do przejawów międzyreligijnego kultu zmniejsza rzeczywiste możliwości, jakie dla rozwoju dialogu narodowego stwarzają te sanktuaria.

⁵⁸ L. Moukarzel, *Tourisme Religieux au Liban...*, s. 347.

8. Podsumowanie

Zjawisko funkcjonowania międzyreligijnych miejsc pielgrzymkowych zarówno w Libanie, jak i w innych częściach świata arabskiego obrazuje złożoność i wielowymiarowość relacji społecznych na Bliskim Wschodzie. Jak to się często zdarza w przypadku analizy bliskowschodniej rzeczywistości, na pytanie postawione w tytule niniejszego artykułu trudno jest podać jednoznaczną odpowiedź. Choć istnieją punkty wspólne dla różnych międzyreligijnych sanktuariów oraz praktyk religijnych wykonywanych w trakcie pielgrzymek, to są one jednak ograniczone. Z jednej strony funkcjonowanie i znaczna popularność międzyreligijnych miejsc pielgrzymkowych w Libanie świadczą o istnieniu pewnego zbioru wspólnych przekonań wśród wyznawców różnych religii w tym regionie. Dotyczą one przede wszystkim wyjątkowych postaci występujących w tradycjach religijnych i kulturowych oraz ich roli w życiu człowieka, powiązania wybranych miejsc ze sferą *sacrum* czy też „skuteczności” wybranych praktyk i rytuałów. Z drugiej strony, mimo przenikania się niektórych elementów kilku tradycji religijnych istnieją granice religijnej tożsamości, których pielgrzymi nie przekraczają. Głosy krytyki wśród niektórych uczonych i liderów libańskich konfesji wskazują na rozdział między ich stanowiskiem a przeżywaniem religijności przez liczną grupę wiernych. Z pewnością losy libańskich sanktuariów obrazują wielokierunkowość procesów politycznych i społecznych, których areną na przestrzeni wieków był Liban. Również obecny kryzys wewnętrzny oraz zmiany w tkance społecznej kraju spowodowane migracjami wpływają na funkcjonowanie międzyreligijnych miejsc pielgrzymkowych. Jest to zagadnienie, któremu warto poświęcić szczególną uwagę i które wymaga pogłębionych badań w przyszłości. Nie jest także jasne, czy i w jakim stopniu libańskie władze i grupy wpływu będą wykorzystywały potencjał, który stwarzają międzyreligijne sanktuaria dla propagowania dialogu narodowego oraz pokojowej koegzystencji, bez eliminowania różnic między konfesjami. To pytanie również pozostaje otwarte.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Koran, tłum. J. Bielawski, Warszawa 1986.

Opracowania

- Albera D., *La Vierge et l'islam. Mélange de civilisations en Méditerranée*, „Le Débat” 2005, nr 137, s. 134–144.
- Albera D., „Why Are You Mixing what Cannot be Mixed?”. *Shared Devotions in the Monotheisms*, „History and Anthropology” 2008, t. 19, nr 1, s. 37–59.
- Aubin-Boltanski E., *Fondation d'un centre de pèlerinage au Liban. Notre-Dame de Béchouate*, „Archives de sciences sociales des religions” 2010, nr 151, s. 149–168.
- Canaan T., *Mohammedan Saints and Sanctuaries in Palestine*, London 1927.
- Dafni A., *On the Typology and the Worship Status of Sacred Trees with a Special Reference to the Middle East*, „Ethnobiology Ethnomedicine” 2006, nr 2.
- Dermenghem E., *Le culte des saints dans l'islam maghrébin*, Paris 1954.
- Farra-Haddad N., *Les pèlerinages votifs au Liban: chemins de rencontres des communautés religieuses*, [w:] *Les pèlerinages au Maghreb et au Moyen-Orient: Espaces publics, espaces du public*, red. S. Chiffolleau, A. Madœuf, Damas 2005, s. 379–395.
- Farra-Haddad N., *Shared Rituals through ziyārāt in Lebanon: A Typology of Christian and Muslim Practices: Case Studies on Islam*, [w:] I. Weinrich (red.), *Performing Religion: Actors, Contexts, and Texts. Case Studies on Islam*, red. I. Weinrich, Beyrouth 2017, s. 37–51.
- Farra-Haddad N., *Sud Liban, Terre Sainte: des lieux de pèlerinages bibliques en quête de reconnaissance*, „Religion et territoire” 2019, s. 177–199.
- Gellner E., *Saints of the Atlas*, London 1969.
- Goudard J., *La Sainte Vierge au Liban*, ed. 3, Beyrouth 1993.
- Hayden R.M., *Antagonistic Tolerance: Competitive Sharing of Religions Sites in South Asia and Balkans*, „Current Anthropology” 2002, t. 43, nr 2, s. 205–231.
- Kassatly H., *Les récits de fondation des sanctuaires: passage transcommunautaire et ancrage territorial*, „Proche-Orient Chrétien” 2009, nr 59, s. 337–351.
- Landron B., *Chrétiens et Musulmans en Iraq: Attitudes Nestorienne vis-à-vis de l'Islam*, Paris 1994.
- M'Halla M., *Culte des saints et culte extatique en islam maghrébin*, [w:] *L'autorité des saints. Perspectives historiques et socio-anthropologiques en Méditerranée occidentale*, red. M. Kerrou, Paris 1998, s. 121–131.
- Moukarzel L., *Tourisme Religieux au Liban: stratégie pour un Développement Durable* [opublikowana rozprawa doktorska, Université Grenoble Alpes, Université Libanaise, 2019], https://theses.hal.science/tel-03368874/file/MOUKARZEL_2019_archivage.pdf (dostęp: 8.05.2024).
- Stauth G., Schielke S., *Introduction*, „Dimension of Locality: Muslim Saints, their Place and Space. Yearbook of the Sociology of Islam” 2008, nr 8, s. 7–24.
- Voinot L., *Pèlerinages judéo-musulmans du Maroc*, Paris 1948.

Źródła internetowe

Explore All Countries, Lebanon, Middle East, <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/lebanon> (dostęp: 8.05.2024).

Smaadal C., *Sacred sites in Southern Lebanon are losing their value*, 2014, https://www.apollon.uio.no/english/articles/2014/4_libanon.html (dostęp: 8.05.2024).

Świątokrzańskie w liczbach, <https://www.gov.pl/web/rdos-kielce/swiatokrzańskie-w-liczbach> (dostęp: 8.05.2024).

Julia Bednarska

SHARED OR SEPARATE? INTERRELIGIOUS PILGRIMAGE SITES IN LEBANON AS AN EXAMPLE OF UNCONVENTIONAL SOCIAL RELATIONS IN THE MIDDLE EAST

Followers of various religions with Middle Eastern origins have for centuries made pilgrimages to sites considered sacred by the community to which they belong. However, a certain type of shrine has emerged in the Arab world, and especially in the Middle East, that attracts worshippers from several religious and denominational groups. The existence of interreligious places of worship illustrates an intriguing dimension of the complex social relations in the Middle East, where the boundaries between the ways in which people belonging to different confessions experience religiosity sometimes seem to lose their clarity. The article discusses the creation and operation of interreligious pilgrimage sites, their typology, as well as the shared and distinct rituals practiced by followers of various denominations using the example of Lebanon. It also explores the influence of political and social changes in recent decades on interfaith places of worship. The article outlines the role of these sanctuaries as places for encountering the Other and promoting the idea of coexistence of different Lebanese confessions. Lebanon has been a significant space for interreligious interactions, leading to the creation of numerous interreligious shrines throughout history. Lebanese society has developed shared beliefs regarding the sacred nature of the same places and a belief in the effective intercession of holy figures from different, yet related traditions of monotheistic religions. Although worshippers maintain their unique religious identity, many of the same rituals are performed during pilgrimages across various confessions. Moreover, each group practices specific rituals exclusive to their faith. Interreligious places and expressions of worship can serve as potential spaces for developing national dialogue in Lebanese society. However, for several reasons, they also provoke criticism from some religious groups and leaders. Dynamic social and political processes strongly influence the functioning of interreligious sanctuaries, both positively and negatively. The fate of the Lebanese sanctuaries vividly demonstrates the multidirectional nature of those processes, which have unfolded in Lebanon over the centuries.

Keywords: interreligious sanctuaries, pilgrimage, Lebanon, interfaith relations, national dialogue